

Janusz Adam Frykowski

Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne
im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim

Parafia unicka p.w. św. Jerzego Męczennika w Steniatynie w świetle osiemnastowiecznych wizytacji kościelnych

Wprowadzenie

Dzisiejszy Steniatyn (Staniatyn¹) to wieś położona w gminie Łaszczów, w powiecie tomaszowskim, w województwie lubelskim. Pierwsza ujawniona wzmianka o niej pochodzi z początku XV wieku. W źródle z 1406 roku znajduje się informacja, że Siemowit, książę płocki i bełski, nadał Stanisławowi z Wysokiego wsie Steniatyn i Łachowce w ziemi bełskiej². Dzięki temu zapisowi można być pewnym, że Steniatyn ma starsze korzenie, które na pewno sięgają końca XIV wieku, a być może nawet i jego połowy.

Do rozbiorów Rzeczypospolitej Steniatyn administracyjnie przyporządkowany był do powiatu i województwa bełskiego. W okresie zaborów wieś przynależna była najpierw do monarchii austriackiej, od 1809 roku do Księżstwa Warszawskiego, następnie do Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego³. W XIX wieku, jak donosi *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, „Wieś, powiat tomaszowski, gmina Czerkasy, parafia Łaszczów [...] w ziemi żyznej, ma 84 domy, 627 mieszkańców, w tym 107 katolików, 13 izraelitów [...]. Cerkiew drewniana, należąca pierwotnie do parafii Żulice. Obecna z 1856 roku szkółka, młyn. Ludność rolnicza, 1 kowal, 1 stelmach, 6 tkaczy. Brak lasu, budynki z chrustu.

¹ Pod tą nazwą występowała wieś w 1493 roku, gdy jej właścicielem był Jan Łaszniwski. Zob. P. Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku*, Lwów 1939, s. 4.

² *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. V, *Dokumenty z lat 1401-1440*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, nr 1193. Zob. też A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993, ss. 83, 86, 107, 341, 342.

³ Więcej na temat historii tej wsi zob. J. Frykowski, E. Niedźwiedz, J. Niedźwiedz, *Dzieje miejscowości gminy Łaszczów, powiat tomaszowski, Łaszczów-Zamość 2004*, s. 74-77.

Folwark z obszernym ogrodem, ma 681 mórg roli, 57 mórg lasu, 150 mórg łąki”⁴.

Ze względu na to, że Steniatyn był położony w województwie i powiecie bełskim, objęty był oddziaływaniem dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: eparchii chełmskiej (po 1596 roku – unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały, więc zamieszkiwała ją ludność obydwu wyznań, a po 1596 roku zarówno dwóch wyznań jak i dwóch obrządków⁵.

Pierwotna chrystianizacja terenu, na którym położony jest Steniatyn, związana jest zapewne z ekspansją państwa ruskiego na ziemie nadbużańskie; wtedy tereny te zostały objęte działalnością Cerkwi prawosławnej i wcielone do jej struktur terytorialnych. Na początku tereny te najprawdopodobniej podlegały eparchii kijowskiej, a następnie powołanej przed 1086 rokiem katedrze we Włodzimierzu Wołyńskim⁶. Stan taki przetrwał do I połowy XIII wieku, kiedy to książę, Daniel Halicki, organizacyjnie podporządkował je nowo utworzonemu biskupstwu w Uhrowsku⁷. Kariera Uhrowska jako siedziby biskupa była bardzo krótka, ponieważ Daniel, około 1240 roku, przeniósł biskupstwo do Chełma⁸. Powody tej decyzji nie są do końca znane; być może było to spowodowane bliżej nie znanymi działaniami militarnymi, w wyniku których Uhrowsk uległ zniszczeniu, o czym mogą świadczyć odkryte ślady pożaru.⁹

Prawosławna diecezja chełmska funkcjonowała do 1596 roku, kiedy na mocy unii brzeskiej w jej miejsce utworzona została diecezja unicka¹⁰. Pierwotnie obejmowała ona obszar ziemi chełmskiej, województwa bełskiego (bez okolic Lubaczowa), a także liczne enklawy-parafie¹¹. Zmiany terytorialne diecezji nastąpiły w okresie

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. XI, Warszawa 1890, s. 326.

⁵ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm, 1999, s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48-58; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, t. III, kol. 132. Zob. też: A. Gil, I. Skoczylas, *Kościoty wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014.

⁶ A. Poppe, *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 178.

⁷ A. Gil, dz. cyt., s. 61.

⁸ L. Bieńkowski, dz. cyt., kol. 132.

⁹ J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowska*, „Archiwum Polski Środkowoschodniej”, 3 (1998), s. 175-182.

¹⁰ O unii brzeskiej. Zob. E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. Dylagowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa 1996; *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz i T. Kempa, Toruń 1998; *400-lecie unii brzeskiej*, red. K. Soczyński, Warszawa 1996; *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemlo, Lublin-Supraśl 2012; R. Soczyński, *400-Lecie unii brzeskiej*, Warszawa 1996; *Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy*, Toruń 1997; *Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum*, red. A. Hejda, Radom 1998; *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, ed. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Wrocław 1994.

¹¹ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1970, s. 863.

rozbiórów i podczas wojen napoleońskich, a jej terytorium ostatecznie ukształtowało się około roku 1824. Organizacyjnie dzieliła się na 2 oficjalaty, chełmski i bełski. Te z kolei na dekanaty, których liczba wynosiła od 13 do 22. W granicach dekanatów funkcjonowały parafie, których liczba, zależnie od okresu, była różna, np. w 1772 roku było ich 542¹².

Po unii brzeskiej cerkiew unicka stała się jedynym legalnym kościołem ruskim w Rzeczypospolitej. Prawa Cerkwi prawosławnej zostały uznane dopiero przez sejmy w latach 1607 i 1609. Stosunki między tymi dwoma Kościołami nie układały się jednak najlepiej. Apogeum wrogości miało miejsce w 1623 roku, kiedy został zamordowany Józef Kuncewicz unicki arcybiskup połocki, późniejszy święty i patron unii¹³. Kompromis został zawarty w 1668 roku, po rozejmie andruszowskim i włączeniu lewobrzeżnej Ukrainy do Rosji. Wówczas metropolia kijowska została podporządkowana Moskwie, natomiast pozostałe eparchie prawosławne, tj. przemyska, lwowska i łucka przyjęły unię¹⁴. Funkcjonowanie kościoła unickiego zostało przerwane w 1875 roku, gdy cesarz Aleksander II ogłosił jego zjednoczenie z Kościołem prawosławnym.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania Cerkwi unickiej miał odbyty w 1720 roku synod w Zamościu, który wprowadził i usankcjonował funkcjonujące już zmiany zbliżające obrządek unicki do łacińskiego. Wówczas ustanowiono uroczystość Bożego Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu, czyli tabernakulum. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Ponadto odprawiano drogę krzyżową, gorzkie żale, odmawiano różaniec i koronki. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że wznoszone w drugiej połowie XVIII wieku cerkwie były najczęściej pozbawione ikonostasu. Kapłanom nakazano głosić kazania i wyklądać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod zobowiązał też kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół, a proboszczowie mieli podlegać pod bezpośredni zarząd dziekanów¹⁵.

Podstawowym źródłem do przedmiotowego artykułu są protokoły wizytacji parafii. Omówienie wizytacji jako źródła historycznego oraz literaturę do tego zagadnienia można znaleźć u Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego¹⁶. Istotne znaczenie akt wizytacji dla niniejszego zagad-

¹² W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 45. W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 117-125.

¹³ A. P. Dydycz, *Opisanie odnalezienia relikwii św. Józafata Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów doczesnych szczątków*, „Rocznik Białskopodlaski”, t. XII (2004), s. 159-176.

¹⁴ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce...*, s. 852-853.

¹⁵ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38-59; G. Chruszewicz, *Istorijska zamojskago sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155-267.

¹⁶ P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, „Studia archiwalne”, t. II (2007), s. 199-232; S. Litak, *akta*

nienia wynika z tego, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, cmentarza i budynków gospodarczych.

Artykuł przedstawia historię parafii unickiej pw. św. Jerzego Męczennika w Steniatynie. Generalnie badany okres obejmuje XVIII stulecie, a kończy się w momencie przekształcenia parafii steniatyńskiej w cerkiew filialną i wcielenia jej do parafii Żulice, co miało miejsce pod koniec tegoż wieku. Wiadomo, że parafia unicka w tej miejscowości funkcjonowała także w XVII wieku, niestety, brak danych dla tego okresu nie pozwala na odtworzenie jej działalności. Na to ubóstwo źródeł miało wpływ wiele czynników. Można do nich zaliczyć straty i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi, a także brak skłonności Kościoła wschodniego do stałego dokumentowania swojej organizacji i działalności¹⁷.

Powstanie parafii

Parafia jest najmniejszą terytorialnie jednostką organizacyjną Kościoła. Obejmuje ona obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan, wyposażony w specjalne uprawnienia, wypełnia posługi duszpasterskie¹⁸. Parafia jest podstawową jednostką w strukturze organizacyjnej Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego. Życie lokalnej społeczności było w całym omawianym okresie nierozdzielnie związane z parafią, która pełniła w jej obrębie o wiele więcej funkcji niż współcześnie. Obok funkcji ściśle religijnych spełniała też zadania w dziedzinach oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej. Kontakt wiernych z Kościołem był jednym z zasadniczych czynników integrującym lokalną społeczność. Przymus parafialny legitymizujący minimalny zakres obowiązujących w tych kontaktach norm, podkreślał i utrwalał naturalnie tworzące się poprzez związek z Kościołem więzi, pogłębiając tym samym proces konsolidacji zbiorowości zamieszkującej parafię¹⁹.

Utworzenie każdej parafii było wynikiem dwóch zasadniczych czynników. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi etap stanowiła erekcja, będąca

wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne, „Zeszyty Naukowe KUL”, t. V (1962), nr 3, s. 43; H. E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1, *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964), s. 5-186.

¹⁷ Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob. A. Gil, *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”*, Lublin 13-15.10.2005 r.), red. S. Batruch, R. Zilionko, Lublin 2005, s. 61-66.

¹⁸ M. Nowodworski, *Parafia*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200.

¹⁹ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; tenże, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków 1966, s. 237-238; tenże, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „Studia Theologica Varsaviensia”, t. 7 (1969), s. 207.

prawno-kanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora²⁰.

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, dokument erekcyjny stan ten tworzył²¹. Niestety, dla cerkwi pw. św. Jerzego Męczennika żaden z tych dokumentów się nie zachował. Pierwsza informacja o świątyni w tej wsi pochodzi z drugiej połowy XV wieku. W rejestrze poboru łanowego województwa bełskiego z 1472 roku widnieje pop ze Steniatyna²². Wiadomo także, że cerkiew funkcjonowała tam w XVI wieku. W rejestrze poborowym z 1564 roku cerkiew w Steniatynie była opodatkowana w wysokości 2 florenów (podobnie jak i w innych miejscowościach)²³. W kolejnym źródle tego typu z 1578 roku, odnotowano że pop w Steniatynie płacił podatek w wysokości 1 florena²⁴.

Nie wiadomo, jak przebiegała w Steniatynie realizacja postanowień unii brzeskiej, wiadomo natomiast, że w XVII-XVIII w. parafia ta była notowana w dekanacie tyszowieckim²⁵. Steniatyn wspomniany jest w wykazie parafii diecezji chełmskiej z lat 1619-1620, w wykazie dekanatów z lat 1683-1685 oraz w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 roku. Niestety, przedmiotowe źródła XVI i XVII-wieczne ograniczają się jedynie do potwierdzenia obecności popa lub istnienia cerkwi. Pewne jest, że parafia unicka funkcjonowała tam przez cały XVIII wiek, a pod jego koniec została przez władze austriackie zdegradowana do cerkwi filialnej i włączona do parafii Żulice²⁶. Według Witolda Kołbuka, likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miała już miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim²⁷.

²⁰ E. Wiśniowski, dz. cyt., s. 11, 14.

²¹ Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. Wójcik, *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bieńkowski, t. V, Lublin 1989, kol. 760-761.

²² A. Janeczek, A. Swieżawski, *Rejestr poboru łanowego województwa bełskiego z 1472 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 1/1991, s. 42.

²³ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), sygn. 51, k. 213v.

²⁴ *Źródła dziejowe*, t. XVIII, cz. 1, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VII, cz. 1, *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego, Warszawa 1902, s. 218.

²⁵ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, ss. 306, 313. Tenże, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 43-44, 51. W. Kołbuk, dz. cyt., s. 304.

²⁶ В. Слободян, *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005, s. 391.

²⁷ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 15-17.

Rys. 1. Steniatyn. Wycinek z mapy F. von Miega, *Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien*, 1:28800, 1779-1782

Źródło: Kreigsarchiv Wiedeń, rps. B. IX a, k. 390.

Cerkiew parafialna

Niezbędnym miejscem sprawowania obrzędów religijnych jest świątynia. Budowle o takim charakterze bardzo często są wyposażone w liczne przedmioty służące wyłącznie kultowi religijnemu, takie jak ołtarze, obrazy, relikwie, kadzielnice i inne. Ich obecność wyraża sakralny charakter miejsca, są one niezbędne przy wielu obrzędach. Wiara w obecność Boga w świątyni zobowiązuje człowieka, który w niej przebywa, do ściśle określonego zachowania.

Pierwszy znany opis cerkwi p.w. św. Jerzego Męczennika w Steniatynie znajduje się w protokole wizytacji tej parafii z 31 sierpnia 1732 roku²⁸. Podczas wizytacji świątynia była budynkiem nowo wybudowanym, o czym świadczy zapis wizytującego „cerkiew sama de novo erygowana”. Ze szczegółów dotyczących budynku odnotowano, że do cerkwi prowadziły drzwi osadzone na zawiasach żelaznych z klamką, zamknięte na zamek wewnętrzny i próbój²⁹. Do wnętrza światła dziennego dostar-

²⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chelmski Konsystorz Grecko-Katolicki (dalej: ChKGK), sygn. 110, k. 178-178 v.

²⁹ Probój (próbój – terminologia staropolska i rosyjska) – skobel. Zob. B.M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Polska Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 5, Przemyśl 2000, s. 344.

czały 3 okna oprawione w ołów. Zachowała się także informacja, że na dzwonnicy były 3 dzwony. Mimo, że w źródle nie podano, z jakiego materiału była cerkiew, można być pewnym, że była budowlą drewnianą, pokrytą gontem lub słomą. Zdecydowanie więcej informacji o cerkwi i jej otoczeniu dostarcza protokół wizytacji z 22 marca 1775 roku³⁰. W źródle ukazana jest cerkiew „w ścianach i dachach stara ale dobra, z kopułką jedną małą pod blachą”. Nad babińcem znajdowała się dzwonnica z 4 dzwonami. W dekrete powizytacyjnym wizytator przykazał parafianom, żeby „dzwonnice oddzielną wybudowali”. Ponadto w tymże babińcu nakazał ścianę postawić „dla niebezpieczeństwa od złodziei”. Budynek miał 3 okna, ale wówczas już oprawione w drewno. Dzięki dekretowi powizytacyjnemu wiadomo, że okna były w nie najlepszym stanie, skoro wizytator nakazał je ponaprawiać, „żeby nie powypadały”. Jak zaznaczył wizytator, „wewnątrz cerkiew [była] przyozdobiona majestatem i 3 ołtarzami”. W źródle jest także mowa o cmentarzu, który był „częściowo oparkniony, a częściowo ogrodzony”. Widać, że porządek na nim był w nie najlepszym stanie, skoro wizytator nakazał „cmentarz przystojnie wyporządzić”. Wprawdzie źródło nie podało lokalizacji nekropolii, ale można być pewnym, że był to cmentarz przycerkiewny, podobnie jak i w wielu innych parafiach³¹. Jak pokazuje protokół wizytacji z 27 września 1780 roku, stan budynku w ciągu pięciu lat, dzielących obie wizytacje, nie uległ większej zmianie³². Nie zostały także wykonane zalecenia zawarte w dekrete po wizytacji z 1775 roku. Nie postawiono także nowej dzwonnicy, ciągle znajdowała się nad babińcem. W dalszym ciągu naprawy potrzebowały okna i ogrodzenie wokół cmentarza. Ponadto wizytator nakazał wiernym położyć nowy dach na świątyni.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w utensylia. Po raz pierwszy o naczyniach liturgicznych w cerkwi steniatyńskiej informuje protokół powizytacyjny z 1732 roku³³. Wizytujący wówczas parafię zastał w cerkwi nową cynową puszkę *pro conservando venerabili*, cynowy kielich z pateną i łyżeczką³⁴. Ponadto wykazuje cynową „dwoistą” (podwójną) miernicę³⁵.

³⁰ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 272v-273.

³¹ Cmentarz przy cerkwi był między innymi w Grodysławicach, Podlodowie, Nabrożu, Mazilach, Siemnicach. Zob. Tamże, sygn. 110, s. 397, 408; sygn. 245, k. 22v.

³² Tamże, sygn. 127, k. 179.

³³ Tamże, sygn. 110, k. 178-178v.

³⁴ Puszka – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego. Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłacany, lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosofore). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomydyńka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. Łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach lawyną, służy do udzielania wiernym komunii świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszczają ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa-słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 59, 79, 92.

³⁵ Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składni-

Kolejnych informacji o naczyniach liturgicznych dostarcza protokół wizytacji z 1775 roku³⁶. Ze źródła tego wynika, że jakość naczyń uległa zdecydowanemu polepszeniu. Puszka *pro venerabili* była wykonana ze srebra, podstawę miała wykonana z tombaku („na sedesie tombakowym”), a poza tym cała była pozłacana. Podobnie kielich, patena i łyżeczka były wykonane ze srebra i pozłacane. Wizytator wylicza także naczynie *vascula pro oleis sacris* troiste (potrójne) cynowe.

Ostatnich XVIII-wiecznych danych o naczyniach liturgicznych w tej cerkwi dostarcza protokół sporządzony po wizytacji, która miała miejsce w 1780 roku³⁷. Oprócz wcześniej wymienionej puszki, kielicha, pateny i łyżeczki doszedł jeszcze jeden srebrny i pozłacany kielich, patena i łyżeczka. W protokole tym wykazane są cynowe miernice „półtroiste”, których 5 lat wcześniej nie wspomniano. Należy więc sądzić, że były one nowym nabytkiem. Natomiast naczynie *vascula pro oleis sacris* w protokole z 1780 roku (tj. 5 lat od czasu ostatniej wizytacji) nie zostało już odnotowane.

Trudno sobie wyobrazić nabożeństwo bez odpowiedniej oprawy, do której potrzebne są różnorodne przedmioty, dopełniające i uświetniające jego przebieg. Pierwsza informacja o wyposażeniu ołtarza w opisywanej cerkwi znajduje się w protokole wizytacji z 1732 roku³⁸. Choć w protokole nie podano liczby ołtarzy w świątyni, to po ilości antyminsów, a było ich 2, można się domyślić, że były tam także 2 ołtarze³⁹. Z analizy źródeł wynika, że ołtarz ten był nie najgorzej wyposażony w różnego rodzaju akcesoria. Najliczniejszą grupę przedmiotów wchodzących w wyposażenie ołtarza stanowiły różnorodne wyroby włókiennicze. Najwięcej, bo 26 sztuk wykazano „chust i zwis różnych białych”, następnie 4 chorągwie „na płótnie malowane”, 4 palki, 2 korporały, 2 puryfikatory i 1 wozduch⁴⁰. Wśród tekstyliów wymienione są także 2 białe bawełnice i 2 harusowe, zielone zasłonki⁴¹. Z utensyliów metalowych odnotowano parę lichtarzy cynowych i 1 żelazny, 2 ołowiane i 3 spiżowe krzyżyki, dzwonek mszalny („do elewacji”), mosiężny medalik, cynowy

ków, stosowany przy bierzmowaniu. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 62.

³⁶ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 272v.

³⁷ Tamże, sygn. 127, k. 179.

³⁸ APL, ChKGK, sygn. 110, k. 178-178v.

³⁹ Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu rozkładana na prestole (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 12-13. Ciż, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, Poznań 1999, s. 272.

⁴⁰ Purifikaterz – ręczniczek do czyszczenia kielicha i pateny na hostie. Palka – płótno do nakrycia kielicha mszalnego. Korporał - lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej. Pokrowce i wozduch – są to trzy kawałki materiału, którymi kapłan kolejno nakrywa kielich, dyskos, trzecim zaś pokrywa kielich i dyskos razem. Ten trzeci pokrowiec jest większy od dwóch poprzednich i nosi nazwę wozduch. Pokrowce podczas proskomydii (obrzędu przygotowania darów chleba i wina) symbolizują pieluchy Zbawiciela, a na liturgii wiernych całun, którym był przykryty Chrystus. Natomiast wozduch jest symbolem ręcznika, którym była zawinięta głowa Zbawiciela. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 20, 62, 73.

⁴¹ Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce XVII-XVIII w. Bawełnica – gruba tkanina bawełniana lub o bawełnianej osnowie i wełnianym albo bawełnianym wątku. Zob. I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999, s. 16, 20.

krzyż i mosiężny trybularz⁴². Z drewna wykonane były tylko 3 pary lichtarzy i 3 krzyże z sedesem. Z innych rzeczy wymienione są 4 sznurki „paciorek prostych” i 2 relikwiarzyki. Zapewne „paciorki”, medalik i spizowe krzyżyki były wotami zawieszonymi na ołtarzu lub obok w jakiejś intencji przez wiernych.

Kolejna informacja związana z tzw. wyposażeniem ołtarza pochodzi z protokołu powizytacyjnego z 1775 roku⁴³. Dzięki niemu wiadomo, że cerkiew posiadała 3 ołtarze z „mensami malowanymi i częścią wyłaczanymi”, a na ołtarzu wielkim znajdował się obraz Pana Jezusa, który zdobiło „sztuk 6 srebrnych”. Z wykazu przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia ołtarza wynika, że jego ilość w stosunku do poprzedniej wizytacji uległa zmniejszeniu. Z rzeczy metalowych pozostał krzyż cynowy z pasją, 6 par lichtarzy cynowych, mosiężny trybularz, 4 dzwonki do elewacji. Wśród rzeczy tekstylnych, a ubyłoby ich znacznie od ostatniej wizytacji, były 3 chorągwie, 3 zasłonki, 3 korporały, 2 antymyminy i 7 tuwalni⁴⁴. Po raz pierwszy pojawiają się tuwalnie i to w dużej ilości, najprawdopodobniej pod tym określeniem zostały zamieszczone także wcześniej wspomniane chusty. Najmniej było wyrobów drewnianych, do których należy zaliczyć krzyż z pasją⁴⁵.

Ostatni ujawniony XVIII-wieczny spis wyposażenia ołtarza znajduje się także w protokole wizytacji, z tym, że o pięć lat późniejszej, tj. z 1780 roku⁴⁶. Jedyna zmiana w stosunku do poprzedniego wykazu była taka, że przybyły 2 srebrne pozłacane koronki, a para lichtarzy cynowych wśród 6 wymienionych wcześniej par uległa zepsuciu.

Szaty liturgiczne zwane także aparatami to rodzaj odzieży stosowanej w czasie liturgii, mającej na celu określenie funkcji osoby ją noszącej. Pierwsze wiadomości o szatach liturgicznych w cerkwi steniatyńskiej pochodzą z 1732 roku⁴⁷. W protokole sporządzonym po wówczas odbytej wizytacji, wylania się obraz świątyni, w której celebrians miał do swojej dyspozycji bardzo nieliczne paramenty. Źródło wspomina tylko o 2 aparatach, bławatnym cebulkowym i wełniankowym, do których były „patrachele” (epitrachyliony) i narękawice⁴⁸. Oprócz tego wizytator wylicza jeszcze 1 albę i 1 pasek. Niewiele lepiej przedstawiała się sytuacja w tym zakresie podczas kolejnej wizytacji w 1775 roku⁴⁹. Kapłan miał wówczas do swojej dyspozycji 3 komplety aparatów, co zaakcentowano w źródle zapisem „ze wszystkim”. Pierwszy półbławatny w paski, drugi kałamajkowy w paski i ostatni kamlotowny żałobny⁵⁰.

⁴² Trybularz - kadzielnica. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 113.

⁴³ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 272 v.

⁴⁴ Tuwalnie (towalnie) - rodzaj szerokiego ręcznika. Zob. I. Turnau, dz. cyt., s. 185.

⁴⁵ Pasja - opis męki Pańskiej, A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s.79.

⁴⁶ APL, ChKGK, sygn. 127, k. 179.

⁴⁷ Tamże, sygn. 110, k. 178v.

⁴⁸ Epitrachylion - stuła kapłana wschodniego, ważna szata liturgiczna prezbitera; podwójnie złożony orarion (długa wąska wstęga zapięta na lewym ramieniu diakona wschodniego, o końcach zwisających z przodu i z tyłu) diakoński ozdobiony krzyżykami. Epimanikion (poruczy) - narękawek przy dłoniach ułatwiający wygodne odprawianie Liturgii św. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 33, 84.

⁴⁹ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 272v.

⁵⁰ Bławatny - od XV w. kolor niebieski, nasycony. Kałamajka - wzorzysta tkanina z najgorszej wełny czesankowej, tkana w pasy lub drukowana we wzory kwiatowe. Kamlot (czamlet, kamlet) - cienka, rzadka tkanina z szorstkiej wełny czesankowej gorszego gatunku, tkana splotem płóciennym. W śre-

Ponadto źródło wspomina o 4 albach, 2 humerałach i 1 pasku⁵¹. Nie lepiej przedstawiała się sytuacja 5 lat później⁵². Dokonujący wizytacji zanotował w protokole, że w cerkwi były 3 aparaty: turkusowy niebieski w paski, kałamajkowy w paski i kamlotowy jasny. Niestety, w protokole nie zaznaczono, czy stroje były kompletne, czy też nie. W stosunku do poprzedniej wizytacji nie zmieniła się liczba alb i humerałów, przybyły natomiast 2 paski. Należy domniemywać, że w opinii dokonującego wizytacji ilość szat i zapewne ich stan nie był satysfakcjonujący, skoro w dekreście powizytacyjnym nakazał parafianom „odzież lepszą sprawić”⁵³.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni, oprócz argentiów i szat liturgicznych, były także księgi liturgiczne, według których odprawia się nabożeństwa oraz sprawuje sakramenty w Kościele. Dzięki księgom sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają z kolei modlitwy i nabożeństwa prywatne.

Pierwszy wykaz ksiąg, jakie znajdowały się w cerkwi pw. Narodzenia NMP, pochodzi z protokołu wizytacji z 1732 roku⁵⁴. Jak podaje źródło, część z nich była drukowana, a część pisana ręcznie. Do pierwszej grupy należała Ewangelia, oktoich, psalterz, służebnik, trebnik, triod postnaja i cwiatnaja, trefioj⁵⁵. Ręcznie natomiast napisana została Ewangelia, apostoł, służebnik i ustaw⁵⁶. Drugie dane o księgozbiore cerkiewnym pochodzą z protokołu wizytacji z 1775 roku⁵⁷. Według zamieszczonego tam wykazu, w stosunku do poprzedniego, ubyla Ewangelia, 2 służebniki i

dniowieczu robiona była z wełny koziej i wielbłądziej. Później, na Zachodzie tkano ją czasem na osnowie jedwabnej, lnianej, a nawet konopnej. W Polsce znana od XIV w. Zob. I. Turnau, *dz. cyt.*, s. 25, 78, 79.

⁵¹ Humerał – biała lniana chusta, niekiedy z kapturem, okrywająca szyję i ramiona księdza, wkładana pod albę. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 41.

⁵² APL, ChKGK, sygn. 127, k. 179.

⁵³ Tamże, sygn. 122, k. 272v.

⁵⁴ Tamże, sygn. 110, k. 178.

⁵⁵ Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym. Psalterz – część księgi liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła Wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty. Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele Wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 73-74, 92, 100, 112. Triod postnaja i cwiatnaja – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele Wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. Postnaja zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i wielkiego postu, do Wielkiej Soboty. Cwiatnaja zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świątych. Zob. B. Pańczuk, *Księgi liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, t. X, kol. 110. Trefioj (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna, zawierająca wybór tekstów formularzy świątecznych większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 128.

⁵⁶ Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów. Typikon (ustaw) – zawiera szczegółowy opis wszystkich nabożeństw na cały rok liturgiczny i metody korzystania z wszystkich pozostałych ksiąg liturgicznych. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *dz. cyt.*, s. 13, 113. O księgach cerkiewnych zob. także: Z. Jaroszewicz, *Księgi Staroobrzędowców z klasztoru w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur, „Rocznik Olsztyński”*, t. XVI (1989), s. 228-251.

⁵⁷ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 273.

ustaw, przybyły natomiast 2 mszały⁵⁸. Taki sam wykaz ksiąg został zamieszczony w protokole wizytacji przeprowadzonej w 1780 roku⁵⁹.

Uposażenie duchowieństwa

Podstawę uposażenia duchowieństwa stanowiły majątki beneficjalne, z którymi związane były także serwituty. Beneficja plebańskie składały się z ziemi uprawnej, łąk, ogrodów, czynszów, najmu domów, propinacji, mesznego, stołowego i dziesięć (iskopu)⁶⁰. Uzupełnienie tego stanowiły serwituty: wolny wyrąb w lasach na opał i budowę, łowienie ryb oraz korzystanie z pastwisk. Ważnym źródłem dochodów duchowieństwa były opłaty *iura stolae*⁶¹. Ten ostatni rodzaj świadczeń powodował jednak pewne nadużycia, gdyż kapłani oczekiwali wygórowanych należności. Aby uniknąć takiej sytuacji, w Kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*⁶². Największy jednak dochód płynął z dziesięć (snopowej i pieniężnej)⁶³.

Pierwsza, odnotowana informacja o uposażeniu parocha steniatyńskiego pochodzi z 1732 roku⁶⁴. Z zapisu w źródle wynika, że proboszcz użytkował grunty orne w 5 miejscach. Pierwszy był położony przy granicy miasta Łaszczowa, a jego wielkość została określona ilością wysianego zboża – na pół korca⁶⁵. Drugi grunt położony był przy nieokreślonym „Upuście” (zapewne miejsce przy rzece), zajmował obszar 2 staj, na którym można było wysiać korzec zboża⁶⁶. Trzeci grunt w kształcie klina był położony na zagumienkach, a jego wielkość określono na 1 korzec⁶⁷. Dalej jest wymieniony „grunt za wsią” (dokonującemu wizytacji chodziło zapewne o

⁵⁸ Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie mszy św. Zob. A. Markunas, T. Uczitelj, dz.cyt., s. 65.

⁵⁹ APL, ChKKGK, sygn. 127, k. 179.

⁶⁰ Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaconego od domów proboszczowi. Zob. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa-Kraków 1979, s. 126, 186. Iskop-danina oddawana w zbożu. Zob. J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia językoznawcze”, t. 13, Wrocław 1988, s. 73.

⁶¹ Szerzej na temat *iura stolae* zob. M. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995.

⁶² W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Przynależność do klas zależała od majątności wiernego, APL, ChKKGK, sygn. 604, s. 438-439.

⁶³ J. Półciwiartek, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

⁶⁴ APL, ChKKGK, sygn. 110, k. 178v-179.

⁶⁵ Niestety, wizytator nie określił, o jaki korzec chodzi. Korzec – polska przedrozbiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich. 1 korzec = 960 garncy, 1 korzec = 120,605 litra, 1 garniec = 3,7689 litra. Zob. I. Ihnatowicz, *Miary staropolskie*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, t. I, Warszawa 1981, s. 42.

⁶⁶ Staje – staropolska rolna miara powierzchni równa 14 364m², I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. I, Warszawa 1967, s. 520. Według J. Szymańskiego staj liczyła 1,39 ha (13 900 m²), tenże, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 167.

⁶⁷ Zagumienek – pole przy domu z zabudowaniami gospodarskimi. Zob. J. Kość, dz. cyt., s. 75.

Steniatyn) o powierzchni 1 stai, o wielkości zasiewu 3 półmacków⁶⁸. Kolejne pole wielkości 1 stai, usytuowane było przy granicy ze wsią Posadów, za „brzezina” (zapewne laskiem brzożowym), na którym można było wysiać 3 półmacki. Tam też położony był klin pola, którego wielkość określono na półtora półmacka. Przy wcześniej wspomnianym Upuście „pod rzeką” leżała łąka na „2 kosiarzy”. Wielkość ta oznaczała, że kosiarz, kosząc od wschodu do zachodu słońca, potrzebował na jej skoszenie 2 dni, natomiast 2 kosiarzy – już tylko 1 dzień⁶⁹. Oprócz gruntu i łąki przy cerkwi był także ogród, na którym stała plebania. Ponadto paroch pobierał dziesięcinę w wysokości pół kopy z ćwierci gruntu. W protokole wizytator zaznaczył także, że z gruntu cerkiewnego paroch zebrał 60 kop plonu.

Kolejne dane dotyczące uposażenia w tej parafii pochodzą z protokołu wizytacji z 1775 roku⁷⁰. Na podstawie tego zapisu trudno określić, jakie zmiany zaszły w stanie posiadania parafii na przestrzeni ponad 40 lat dzielących obydwie wizytacje. W przypadku większości gruntów zawartych w protokole z 1775 roku, zarówno opis położenia, jak i określenie wielkości nie pozwala na stwierdzenie, czy ten grunt był w posiadaniu parafii już w 1732 roku, czy też został nabyty po tym okresie. Do tych gruntów, które można bezsprzecznie zidentyfikować zarówno w jednym, jak i drugim protokole powizytacyjnym, można zaliczyć ten pod wsią Posadów, pod lasem (wcześniej wizytator użył pojęcia „brzezina”) wielkości 1 stai. W tym przypadku protokół uściśla, że do jego zaorania potrzeba było „półtora dnia orania”. Drugi kawałek, o którym można powiedzieć, że był wspomniany w obydwu źródłach, znajdował się przy granicy miasta Łaszczów. W pierwszym protokole jego wielkość była określona na pół korca zboża, a w drugim na 1 staję i dzień orania. Ponadto protokół z 1775 roku wymienia półtora stai gruntu (na półtora dnia orania) i położonego pod łaszczowską granicą, także staję pola na nieokreślonej Woli, położonego „między ludzkimi”, na dni orania „półtrzecia” oraz 3 staje, na 4 dni orania, za ogrodem cerkiewnym. Można być pewnym, że łąka „od rzeki żulickiej na Brzegu na 2 kosiarzy”, to jest ta wcześniej wspomniana jako „przy Upuście”. Ponadto wizytator odnotował „2 staje pola, na 2 dni orania, [która] trzyma paroch z łaski kolatorów, przy których jest i łąki kawałek, które to pole nie jest funduszowe”. Natomiast wielkość pobieranej przez duchownego dziesięciny, podobnie jak i 5 lat później, nie uległa zmianie.

Taki stan posiadania parocha został także potwierdzony przez wizytatora w protokole po wizytacji w 1780 roku, z tą różnicą, że 2 staje pola i łąka przy nim, które w 1775 roku były określone jako nienależące do funduszu, a w 5 lata późniejszym protokole nie były tak określone⁷¹. Wobec powyższego można domniemywać że w okresie między dwoma wizytacjami, zostało ono włączone przez kolatora do funduszu cerkwi.

⁶⁸ Maca-jednostka mierzenia objętości min. zbóż w XVI w. Zob. J. Szymański, dz. cyt., s. 169.

⁶⁹ Podobnie była określana powierzchnia pola ornego na ilość dni orania, co oznaczało, w ciągu ilu dni oracz mógł je całe zaorać, orząc od wschodu do zachodu słońca. Szerzej zob. J. Szymański, dz. cyt., s. 182-183.

⁷⁰ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 273.

⁷¹ Tamże, sygn. 127, k. 179-179v.

Plebania i zabudowania gospodarcze

Dom, w którym mieszka pleban (proboszcz), nazywa się plebanią. Był to zwykle obiekt znajdujący się w pobliżu świątyni, który zmieniał swoich mieszkańców czy posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni rządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i budynki plebańskie, można się jedynie domyślać, że miało to miejsce w czasie powstania pierwszej cerkwi lub niedługo po tym. Wiadomo także, że plebanie często ulegały zniszczeniu z powodu starości, pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na to miał także nietrwały materiał - najczęściej drewno lub chrust, z jakiego były wybudowane.

Pierwszy zapis mówiący o istnieniu plebanii w Steniatynie znajduje się w protokole wizytacji z 1732 roku (mimo tego można być pewnym, że proboszczówka była tam już wcześniej)⁷². Niestety, poza ogólnikowym stwierdzeniem, że na ogrodzie stała drewniana plebania, żadnych innych informacji wizytator o budynku nie zamieścił. Drugi, a zarazem ostatni, przekaz o mieszkaniu parocha pochodzi z 1780 roku⁷³. Podobnie jak i w poprzednim źródle, tak i w tym, zapis jest lakoniczny, ograniczający się do stwierdzenia, że na ogrodzie „plebania stoi stara zdezelowana”. Zastanawia, dlaczego wizytatorzy tak niewiele miejsca poświęcili plebanii, miejscu, które było nieodzownym elementem parafii. Być może uważali, że „dobra” plebania przy cerkwi to coś normalnego i niewarte odnotowania. Dopiero odstępstwo od tego stanu, np. zły stan budynku, było odnotowane.

Oprócz miejsca do zamieszkania niezbędnym elementem gospodarstwa plebańskiego były także zabudowania gospodarcze. Pierwsza informacja o budynkach ekonomicznych przy tej cerkwi pochodzi z protokołu wizytacji przeprowadzonej w 1732 roku⁷⁴. W źródle wspomniana jest obora, w której stały 2 woły, 2 krowy, 2 cieląt i para koni. Co prawda, nie ma tam mowy o stodole, spichlerzu czy też szopach, ale przy takiej ilości zwierząt musiały istnieć te budynki, ponieważ to w nich była przechowywana pasza na zimę, czy też sprzęty gospodarskie. Wizytator nie wymienił także kurnika dla ptactwa domowego, lecz na pewno taki był. Trudno bowiem sobie wyobrazić gospodarstwo wiejskie bez kur, kaczek czy też gęsi.

Druga, a zarazem ostatnia, informacja w tym zakresie pochodzi z 1780 roku i ogranicza się do zapisu, że przy plebanii znajdowało się „gumno chruściane stare”⁷⁵. Ze względu na to, że pojęcie staropolskiego gumna nie jest jednoznaczne, trudno ustalić, czy wizytator miał na myśli podwórze gospodarskie wraz z budynkami gospodarczymi, czy też tylko miejsce do przechowywania zboża⁷⁶.

⁷² APL, ChKGK, sygn. 110, k. 178.

⁷³ Tamże, sygn. 127, k. 179.

⁷⁴ Tamże, sygn. 110, k. 179.

⁷⁵ Tamże, sygn. 127, k. 179.

⁷⁶ Gumno – w dawnych gospodarstwach rolnych przestrzeń między zabudowaniami gospodarskimi; podwórze gospodarskie otoczone spichrzami, stodołami i brogami. Służyło do składowania zwiezionego zboża i jego młócenia. Określano tak również budynek, w którym przechowywano snopy przed wymłóceniem oraz plac w stodole, o twardej ubitej ziemi, na którym cepami młócono zboże. Zob. *Wielka encyklopedia Polski*, t. 3, red. M. Karolczuk-Kędziarska, Kraków 2004, s. 224.

Duchowieństwo

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował proboszcz (paroch), któremu podlegali pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Plebanem nazywano duchownego stojącego na czele kościoła parafialnego, który był zarządcą parafii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli w ówczesnym czasie kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi⁷⁷. Biskup kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Proboszcz więc był prawnie zatwierdzonym, stałym, trudno usuwalnym duszpasterzem w określonej parafii. Także majątek parafialny znajdował się pod jego zarządem.

W badanym okresie, dla parafii Steniatyn ustalono nazwiska 9 duchownych pełniących posługę w tej cerkwi. Niestety, niewiele danych dotyczących poszczególnych parochów udało się ustalić.

Tabel nr 1. Obsada cerkwi w Steniatynie w XVIII wieku.

Lp.	Imię i nazwisko	Funkcja	Data odnotowania w źródłach
1.	Dymitr	paroch	† przed 28 lipca 1727
2.	Piotr Buczkowski	prezbiter	od 28 lipca 1727, 31 sierpnia 1732
3.	Grzegorz Koziński	paroch	29 czerwca 1735, 1 lipca 1738
4.	Jakub Józimiński	paroch	9 października 1756
5.	Jan Borowski	paroch	11 maja 1759
6.	Bazyli Dzikowski	paroch	1762
7.	Grzegorz Koźmiński	paroch	† przed 24 grudnia 1773
8.	Michał Koźmiński	paroch	od 24 grudnia 1773
9.	Jan Borowski	paroch	1775, 1780

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 110, k. 178; sygn. 122, k.273; sygn. 127, k. 179 v; sygn. 636, s. 8, 106, 153, 217, 529, 831.

Pierwszym odnotowanym w źródłach parochem był nieznan z nazwiska Dymitr, po którego śmierci prezbiter Piotr Buczkowski, otrzymał prezentę na to beneficjum 28 lipca 1727 roku od Kazimierza Tadeusza Polanowskiego. Dzięki protokołowi wizytacji z 1732 roku, w którym wiek parocha Piotra Buczkowskiego określono na 40 lat, wiadomo, że duchowny ten urodził się około 1692 roku. W przypadku proboszcza Grzegorza Kozińskiego wiadomo, że 1 lipca 1738 rok ochrzcił swojego syna Jana. Natomiast o ks. Michale Koźmińskim wiadomo, że objął on probostwo po śmierci swojego ojca Grzegorza. Nie była to sytuacja odosobniona, ponieważ

⁷⁷ Kolator, *collator*-patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob. B. M. Seniuk, dz. cyt., s.337.

w XVIII i XIX wieku przeważająca część unickich duchownych w Rzeczypospolitej pochodziła z rodzin kapłańskich. Według Ludomira Bieńkowskiego w XVIII stuleciu takie pochodzenie miało 70-80% duchownych, natomiast Witold Kołbuk obliczył, że w latach 1835-1875 pochodzenia kapłańskiego było 77,2% kapłanów, mieszczańskiego 8,4%, chłopskiego 3,3%, szlacheckiego 2%, świeckiego bez bliższego określenia 3,8%, natomiast w przypadku 4,6% duchownych nie udało mu się określić ich pochodzenia⁷⁸. Ostatnim odnotowanym proboszczem był ks. Jan Borowski. Można domniemywać, że był ostatnim duszpasterzem tej parafii jako samodzielnej jednostki, po którego śmierci włączono ją do parafii żulickiej, jako cerkiew filialną.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem w pracy księdza było nauczanie prawd wiary greckokatolickiej. Sprowadzało się to do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza i katechizacji ludu. Plebani byli zarządcami majątku parafialnego. Ponadto do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym swoją osobą przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się odstępstwa w tym zakresie.

Niestety, nie dysponujemy zbyt bogatym materiałem źródłowym mówiącym o pracy duszpasterskiej księży w parafii w Steniatynie. Pierwsza pośrednia, a zarazem ostatnia informacja, znajduje się w dekrete z wizytacji z 1780 roku⁷⁹. Z adnotacji wizytatora wynika, że proboszcz niezbyt sumiennie zajmował się swoimi owieczkami, tracąc dużo czasu na jarmarkach i biorąc udział w różnych świątach. Proboszcz nie tylko nie wypełniał powinności duszpasterskich, ale także i gospodarskich, przez co beneficjum podupadło. W związku z tym wizytator zakazał mu „zbytecznego używania trunku i częstego tak po jarmarkach jako przy praznikach jeżdżenia” oraz nakazał mu „rekolekcje ośmiodniowe w Tomaszowie u trynitarzy, dwa razy na rok odprawiać i z odbytych zaświadczenie odbierać”⁸⁰.

⁷⁸ L. Bieńkowski, dz. cyt., s. 963; W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, s. 37.

⁷⁹ „Gdy WX Paroch zapomniawszy na powinności urzędu swego do której przysięgą dobrowolnie obowiązał się często po Jarmarkach y Praznikach włócząc się, w Parafialnym pomieszkaniu właściwie gościem bywa. Całość beneficjum przez nie gospodarstwo swoje, gruntów pustoszenie opuszczenie Plebańskiego zabudowania nie zachowuje, za co utrata pożytków y za upartość depozycja z beneficjum Karanym by być powinien, przeciey mając nadzieję że to ostatnie napomnienie poprawy w osobie WX Parocha Skutkiem będzie y pobudką, darując co do pierwszego Kanoniczną karę. Co do drugiego przekazujemy ażeby grunta swoje Za naradzeniem się PW Dziekana Swojego gdy sam dla nie sposobności nie zdała, na skop Parachianom swoim przyzwolić, ażeby przez iego niedbalstwo grunt cerkiewny w nie pustych nie zostawał”. Zob. APL, ChKGK, sygn. 127, k. 179 v.

⁸⁰ Tamże, sygn. 127, k. 179v.

Wierni

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na jakość funkcjonowania parafii jest liczba wiernych, którzy ją tworzą. Niestety, dane dotyczące grekokatolików w omawianej parafii są bardzo ubogie. Pierwsze, bardzo ogólne, znajdują się w protokole wizytacji z 1732 roku, gdzie zaznaczono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem unitów w Steniatynie⁸¹. Bardziej konkretne dane znane są dzięki wizytacji przeprowadzonej w 1775 roku⁸². Wizytujący wówczas cerkiew zanotował, że w parafii było „około 170 ludzi do spowiedzi”. Pięć lat później liczba przyjmujących sakramenty także została określona na ok. 170⁸³. Oczywiście, wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także pozwala nieco dokładniej opisać jej strukturę demograficzną. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nie do końca pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy (za Cezarym Kukło) do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, które stanowiły dzieci młodsze⁸⁴. Wobec powyższego, stosując ten wskaźnik, można określić, że w badanym okresie parafia liczyła około 213 wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii występuje niedostatek źródeł, które pozwoliłyby na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty religijnej. Z protokołu wizytacji z 1775 i 1780 roku wynika, że przy cerkwi działało bractwo „św. Jerzego Męczennika od JW Pasterza uprzywilejowane”⁸⁵. Niestety, o zadaniach bractwa wizytator nic nie napisał, jednak wiadomo, że organizacje takie zajmowały się rozwojem kultu, pogłębianiem życia chrześcijańskiego swoich członków oraz prowadzeniem określonej działalności religijnej bądź społecznej⁸⁶. Obok spełniania funkcji religijnych, bractwa prowadziły działalność społeczną (w tym charytatywną) i kulturalno-oświatową.

⁸¹ APL, ChKGK, sygn. 110, k. 179.

⁸² Tamże, sygn. 122, k. 273.

⁸³ Tamże, sygn. 127, k. 179 v.

⁸⁴ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

⁸⁵ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 273; sygn. 127, k. 179.

⁸⁶ Szerzej na temat bractw zob. B. Lorens, *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII-XVIII wieku*, Rzeszów 2005; też, *Bractwa cerkiewne w eparchii chełmskiej w XVIII wieku w świetle zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, [w:] *Wierny swemu dziedzictwu. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Półćwiartkowi*, red. ks. S. Nabywaniec, B. Lorens, ks. S. Zabraniak, Rzeszów 2010; W. Kołbuk, *Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych*, [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Dłużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 329-336; D. Olszewski, *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, Lublin 2014, s. 165-176; J. Isajewicz, *Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI-XVIII wieku*, w: *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 3, Przemyśl 1996, s. 63-74; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; K. Kuźmak, *Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan na ziemiach polskich w XVIII stuleciu. Studium do dziejów kultu maryjnego i wspólnot chrześcijańskich w dawnej Polsce*, Rzym 1973.

Zakończenie

Z przedstawionych informacji wynika, że funkcjonowanie parafii unickiej pw. św. Jerzego Męczennika w Steniatynie można przedstawić jedynie w odniesieniu do XVIII wieku. Można się jedynie domyślać, że jednostka ta, podobnie jak i inne parafie, w ciągu pierwszych lat istnienia otrzymała konieczne dla obrzędowości unickiej podstawy ekonomiczne i wyposażenie. Paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane przez okres funkcjonowania parafii.

Niewiele wiadomo na temat warunków mieszkaniowych parocha, źródła bardzo lakonicznie wspominają o tym tylko dwa razy. Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku budynków ekonomicznych. Także dane dotyczące liczby wiernych są bardzo ubogie. Określenie liczby wiernych jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego zjawiska, contentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. W przypadku obsady cerkwi, ustalono, że w badanym okresie pracowało tam 9 duchownych.

Należy mieć nadzieję, że artykuł nie zamyka tematu, a odkrycie wcześniejszych źródeł pozwoli na pogłębienie wiedzy o funkcjonowaniu tej parafii z okresu przed XVIII stuleciem.

Summary

St. George the Great Martyr Uniate parish in Steniatyn in the light of 18th century church visitations

Steniatyn is a village located in Laszczow gmina (commune) in the northern part of Tomaszów powiat in Lubelskie Province. The first written record dates back to 1406 when Siemowit Duke of Plock and Belz conveyed the property ownership of the villages of Steniatyn and Lachowce located in Belz Land to Stanislaw from Wysokie. St. George the Great Martyr Uniate parish commenced operation together along with the Union of Brest and as an independent unit operated probably until the end of 18th century.

The introduction of the article contains general information regarding the parish geographical location, its size and the place within the Church hierarchical structure. Having analyzed post - visitation protocols left by Chelm Bishops the look as well as fittings and ancillary equipment of the parish church is recounted. As far as it is possible, not only is the look of the vicarage and ancillary buildings presented but also the parish ecclesiastical benefice and its fluctuation in the period of this research is determined. Furthermore, the number of worshipers and priests residing in this particular parish is defined.